

БУДДЫН ШАШИН СОЁЛЫН ХОЛБООТОЙ ҮГ ХЭЛЛЭГ, НЭР ТОМЬЁОГ ОРЧУУЛАХ АСУУДАЛД

Д.Бүрнээ⁹

***Abstract:** Many words and terms of Buddhism have entered the vocabulary of Mongolian literature and enriched the Mongolian language. They are inseparable from the culture of the Mongolian people. This paper analyzes some examples of Mongolian words and terms borrowed from Sanskrit and Tibetan and their English translation in the “Sutra of the Wise and the Foolish,” “Tears of a Venerable Lama,” and “Tales of an Old Lama”. It also compares the translation experience of S.Frey, De.Natsagdorj, and Ch. Bawden. This paper concludes that along with linguistic competence, the knowledge of culture is vital regarding the translation of words and terms of Buddhism.*

***Түлхүүр үг:** буддын шашин соёл, уран зохиол дахь шашны үг хэллэг, зээлдсэн үг, санскрит гаралтай үгийн орчуулга, төвөд гаралтай үгийн орчуулга*

Бурхан Буддагийн онол сургаал нь хүнийг хөгжүүлж, ухааныг тэлж, сэтгэлийг ариусгах тухай соёл мэдлэгийн арвин бөгөөд гүнзгий сан хөмрөг юм. (Лувсанцэрэн, 2019: 41). Буддын шашин манай эриний VI-V зуунд Энэтхэг оронд үүссэн бөгөөд улмаар Энэтхэгээс халин гарч, Дундад, Төв, Зүүн хойт Азийн улс орнуудад түгэн дэлгэрсэн түүхтэй. Буддын шашин гэдэг ойлголтод дан ганц шашин гэдэг ухагдахуунаас гадна Энэтхэг болон Азийн янз бүрийн улс орны соёл, мэдлэг ухааны их өв санг хамарсан өргөн ойлголт багтдаг. Буддын шашин Монгол орноо гурван удаа дэлгэрсэн бөгөөд нийт хоёр мянга гаруй жилийн түүхтэй гэж үздэг. XVI зууны үеэс дэлгэрсэн гурав дахь буюу төвөдийн шарын шашны дэлгэрлийн үед буддын шашин манай ард түмний аж амьдрал, ахуй соёлд өргөн далайцтай нэвтэрч, бүх нийтийг хамарсан шүтлэг болж, хэл соёл, зан заншил, сэтгэлгээнд нэвт шингэж, гүн гүнзгий ул мөрөө үлдээсэн билээ. Түүний нэг илрэл бол орчин үеийн манай зохиолч, яруу найрагчид ард түмнийхээ үүх түүх, ахуй ёс, аж байдлыг зохиол бүтээлдээ дүрслэн харуулахдаа буддын шашин соёлын холбоотой үг хэллэг, нэр томьёог өргөн хэрэглэж байгаа явдал юм. Монгол хэлний үгийн санг баяжуулж ирсэн буддын шашны эдгээр үг хэллэгийн гарал үүслийг авч үзвэл санскрит, уйгар, төвөд хэлнээс гаралтай нь дийлэнх хувийг эзэлнэ. XIII-XIV зууны үед монголчууд төвөд ном судар дахь шашны холбоотой үг хэллэгийг орчуулахдаа монголчлолгүй согд, уйгаруудын хэлэнд нэгэнт орсон байсан санскрит гаралтай үг хэллэгийг зээлж авч хэрэглэж иржээ (Рерих, 1975:237). Харин шашны гутгаар дэлгэрэл буюу XVI дугаар зуун болж ирэхэд төвөд хэлнээс орчуулах арга туршлага хуримтлагдаж ирэхийн хамт, нөгөөтгээгүүр санскрит гаралтай үг хэллэгийг монголчилдог төвөд арга тодорхой хэмжээгээр нөлөөлсний улмаас шашны үг хэллэг нэр томьёог зээлэх бус орчуулах хандлага бий болжээ.

Монголчууд Ганжуур, Данжуур тэргүүтэй буддын шашин, эрдэм ухааны хэдэн зуун судар шастирыг эх хэлнээ хөрвүүлэх явцад орчуулгын арга туршлага хуримтлуулж, түүнийгээ

⁹ Доктор, МУИС, ШУС, МХХШТэнхим

үндэс суурь болгож, “Мэргэд гарахын орон” (1742) хэмээх төвөд- монгол нэр томьёоны толь бичиг зохиож, төвөд хэлнээс монгол хэлнээ орчуулах арга зарчмыг нэгтгэн дүгнэж, толь бичигтээ тэмдэглэн бичсэн нь үе үеийн орчуулагчдад онол, практикийн их удирдамж болж байсан, байсаар байгаа билээ. “Мэргэд гарахын орон” толь бичгээр уламжилж ирсэн уйгар, санскрит гаралтай олон нэр томьёо манай орчуулгын үгийн санг баяжуулжээ.

Энэхүү өгүүлэлдээ манай зарим уран зохиолын дотор тааралдах монголын шашин соёлын холбоотой үг, нэр томьёог англи хэлнээ орчуулсан байдлыг ажиглав. Эхний зохиол бол “Үлгэрийн далай” хэмээх монгол Ганжуурын 90 дүгээр ботид байдаг дурсгал бөгөөд Ц.Дамдинсүрэн “Монголын уран зохиолын дээж бичиг зуун билиг”-тээ тус зохиолоос нэг бүлгийг, Д.Бүрнээ, Д.Энхтөр нар бүрэн эхээр нь хэвлүүлжээ. (Дамдинсүрэн, 1959, Үлгэрийн далай, 2020). Энэхүү зохиолыг англи хэлнээ монгол судлаач эрдэмтэн С.Фрай орчуулж, олон орны уншигчдын хүртээл болгосон (Sutra of the Wise and the Foolish, 1981) бөгөөд уг зохиолын дотор гарч буй буддын шашны холбоотой үг хэллэг, нэр томьёог орчуулахдаа тэр бээр монголчуудын уламжлалт орчуулгын арга туршлагыг хэрэглэсэн болохыг ажиглаж болох байна. Буддын шашин Монгол оронд XIII-XIV зууны үед төвөдөөр дамжин дэлгэрэхээс өмнө согд-уйгараар дамжин дэлгэрснийг манай хэлэнд нэвтэрсэн санскрит үгс илтгэн харуулдаг (Сүхбаатар, 2014:24). Эдгээр үгсийн бүрэлдэхүүнийг авч үзвэл буддын шашин, гүн ухааны нэр томьёоны зүйл байхаас гадна шашнаар дамжин дэлгэрсэн цаг тоолол, од гарагийн зүйл, эмнэлэг-ботаникийн нэр томьёо, газар усны нэр, монгол хүний санскрит нэрийн зүйл гээд олон хүрээ хамарчээ (Сүхбаатар, 2014:3-4). Уйгарууд бурханы шашны нэр томьёог ингэж санскритаар зээлж авдаг байсан уламжлалыг монгол орчуулагчид төвөд судрыг орчуулахдаа даган баримталж байв. Өөрөөр хэлбэл, буддын шашны нэр томьёог монголчлохгүй, санскрит нэр томьёог уйгар хэлнээс зээлж хэрэглэж байжээ. Үүнийг дараах оноосон нэрийн жишээн дээр харж болно.

Төвөд хэлээр	Монгол хэлээр	Санскрит хэлээр
Жамба	Майдар	Maitreya
Жалчэн	Махранз	Mahārāja
Гомбо	Махгал	Mahākāla
Долма	Дара	Tara
Янжинлхам	Сарасвати	Sarasvati

Энэ нь XIII-XIV зууны үед төвөд хэлнээс буддын шашны нэр томьёог орчуулахад монгол хэлнээ бэлэн дүйх үг хэллэг хараахан байгаагүй буюу орчуулах туршлага бага байсантай холбоотой. Тиймээс буддын шашны санскрит гаралтай нэр томьёог уйгар хэлнээс шууд зээлж авч байжээ. Энэ уламжлалыг өнөө цагийн гадаад, дотоодын орчуулагчид ямар нэгэн хэмжээгээр бас даган мөрдсөн байна. Тухайлбал, бурхан, тэнгэр болон хүний нэр, газар орны нэрийн орчуулгыг С.Фрай хэрхэн орчуулсныг авч үзье.

Монгол хэлээр	Санскрит хэлээр	Англи хэлээр
Түүнчлэн ажирсан	Tathāgata	Tathāgata
Ариун идээт	Śuddhodhana	Śuddhodhana
Ананд	Ānanda	Ānanda
Шаарийбуу	Śāriputra	Śāriputra
Хүрдэн орчуулагч	Cakravartin	Cakravartin
Эсэр тэнгэр	Brahma	Brahma
Хурмаст	Indra	Indra
Замбуутив	Jambudvīpa	Jambudvīpa
Варанис	Benares	Benares
Ширавасун	Śrāvastī	Śrāvastī

Дээрх хүснэгтээс харвал С.Фрай “Түүнчлэн ажирсан” хэмээх бурханы алдар болон бурхан Буддагийн эцгийн “Ариун идээт” хэмээх алдарыг англи хэлнээ орчуулсангүй, харин санскрит нэрээр нь сэргээн буулгажээ. Бурханы шавь Анандын нэрийг төвөд хэлээр “Гунгаабо” (тө. kun dga’ po, мо. хотол баясгалан) гэнэ. Бурхан Буддагийн өөр нэг шавь болох “Шаарийбуу”-гийн нэрийг монголчууд санскритаас төвөд рүү буулгасан хөрвүүлгийг хуулбарлан авчээ. “Шаарийбуу” гэсэн нэрийн “буу” (тө.bu)-г санскритаар “путра” гэх тул С.Фрай мөн санскрит бичлэгийг сэргээн буулгажээ. Эсэр (тө. tshangs pa, мо. ариун) болон Хурмаст (тө. brgya byin, мо. зуун өглөгт) тэнгэрийн нэрийг монголчууд уйгар орчуулгын уламжлалыг дагаж уйгараар нэрлэж заншсан бөгөөд эдгээр нэрийг С.Фрай мөн л санскрит нэрээр нь сэргээн “Брахма”, “Индра” гэж авчээ. Газар орны оноосон нэрийн тухайд ч тэр бээр санскрит бичлэгийг сонгосон нь тухайн үгийн гарал үүслийг тусгаж буй эх бичвэрийн зөв шийдэл болно.

Бидний ажигласан дараагийн зохиол болох Д.Нацагдоржийн “Ламбугайн нулимс” өгүүллэгийг хөрвүүлэхдээ Д.Нацагдорж санскрит гаралтай буддын шашны нэр томьёо, оноосон нэрийг мөн монгол орчуулгын уламжлалаар санскритаар нь сэргээн буулгасныг дараах хүснэгтээс харж болно (Natsagdorj, 2003).

Монгол хэлээр	Санскрит хэлээр	Англи хэлээр
Винай (тө. ‘dul pa)	Vinaya	Vinaya
Дар эх (тө. sgrol ma)	Tara	White ¹⁰ Tara
Бурхан (тө. sangs rgyas)	Buddha	Buddha

С.Фрай “бурхан” хэмээх үгийг зарим газар “Lord” гэж орчуулжээ. “Англи- Монгол толь”-д (2006) “Lord”-ыг “Ертөнцийн эзэн”, харин “Buddha”-г “бурхан” гэж орчуулсныг анхаарч үзвэл эл үгийг “Buddha” гэж хөрвүүлэх нь зөв юм. Түүнээс гадна “Монгол- Англи толь”-д “бурхан”-ыг “Buddha” гэж буулгасан нь оносон гэж бодож байна (Bawden, 1997). Загалмайтны шашны “Ертөнцийн эзэн”, Буддын шашны Будда хоёрыг хольж хутгасан мэт өнгөндөө харагдавч, нарийндаа бол уншигчийг төөрөлдүүлж буй хэрэг юм. Энэ ташрамд хэлэхэд Библийн 2013 оны монгол орчуулга дотор “Lord”-ыг “Эзэн” гэж орчуулахын сацуу, “Lord God” гэснийг “эзэн бурхан” гэж орчуулсан тааралдана. Зүй нь “эзэн тэнгэр” гэж орчуулмаар санагдана.

Гурав дахь зохиол бол Ц.Дамдинсүрэнгийн “Өвгөн Жамбалын яриа” юм. Энэ зохиолд XIX дүгээр зууны сүүл, XX дугаар зууны эхэн үеийн Монголын нийгэм, шашин соёлын түүхийг өвгөн Жамбалын ярьснаар Ц.Дамдинсүрэн тэмдэглэн авч, 1959 онд хэвлүүлжээ. Тус өгүүллэг 35 хэсгээс бүрдэх бөгөөд тэр цагийн хүрээ хийдийн бүтэц, тахил шүтээн, лам нарын боловсрол, аж байдал, шашны зан үйл гээд буддын шашны холбоотой сонирхолтой олон зүйлийг өгүүлжээ. Тус зохиол дахь манай хэлнээ нэгэнт хэвшин хэрэглэгдэж буй төвөд гаралтай үг хэллэг, нэр томьёог Ч.Бауден орчуулахдаа ихэвчлэн монгол бичлэгийг нь хуулбарлан буулгажээ. Тухайлбал:

Монгол хэлээр	Англи хэлээр	Төвөд хэлээр
лам	lama	лама (тө. bla ma)
ханчин	khanchin	ханчэн (тө. mkhan chen)
цорж	tsorj	чойжэ (тө. chos rje)
гэвш	gevsh	гэшэй (тө. dge bshes)

¹⁰ Дара эхийг санскритаар Tara гэх тул энд “white” буюу “цагаан” гэсэн тодотгол илүү болжээ.

Дээрх жишээнээс харвал “лам”-аас бусад нэр томъёог англи хэлээр буулгахдаа кирилл бичлэгийг мөрдсөн нь харагдана. “Лам”-ын тухайд төвөд дуудлагаар нь англи хэлнээ “lama” гэж тэмдэглэдгийг анхаарсан бололтой.

Санскрит гаралтай үгсийг англи хэлнээ хөрвүүлэхдээ С.Фрай санскрит бичлэгийг гол болгож, Ч.Бауден төвөд гаралтай үгсийн төвөд бус харин монгол бичлэгийг буулгахыг зорьжээ. Шашны зан үйлийн холбоотой зарим нэр томъёог Ч.Бауден төвөд эх бичвэрийг баримталж, төвөд хэлнээс үгчлэн орчуулжээ. Тухайлбал, жинсрэг (тө. sbyin sreg) гэсэн шашны зан үйлийн нэрийг үгчилж буулгавал “өглөгийг шатаах”, “өгснийг шатаах” гэж буй (Damdinsüren, 1997:63). Энэ хэллэгийг Ч.Бауден “the burnt offering” гэж төвдөөс нь үгчлэн буулгасан байна. Харин “лүйжин” (тө. lus sbyin) гэсэн шашны зан үйлийн нэрийг ингэж төвөд хэлнээс орчуулалгүй, монгол дуудлагыг дагаж “lüjjin” гэж буулгажээ (Damdinsüren, 1997:40). Энэ зан үйлийн тайлбарыг Ч.Бауден нэлээд эрж хайсан бололтой. Ц.Дамдинсүрэнгийн “Ламын рашаан” өгүүллэгт энэ нэр томъёо тааралдсаныг тэр бээр дурдаад, тус өгүүллэгт шоронгоос оргосон хүнийг аврах зорилгоор нэгэн лам ном уншиж буй хэсэг, мөн “Монгол ёс заншлын дунд тайлбар толь”-д “хуучны оршуулах ёс” хийхэд зоч ламыг залж лүйжин тавиулдаг тухай өгүүлснийг эш татжээ. Түүнчлэн цахар монголын эрдэмтэн Ч.Халтодын тайлбарлаж өгснийг эш татсан байна. Ч.Халтод “лүйжин” хэмээх зан үйлийг хийж дадсан эмэгтэйчүүд Өвөр Монголд цөөнгүй байдаг тухай, мөн “лүйжин” тавих зан үйлийн талаар ярьсан зүйлийг тэмдэглэн авч, “их сонин зан үйл” гэж дурдаад, өөр бусад тайлбар олдсонгүй гэснээс үзвэл Ч.Бауден энэ тайлбараа бүрэн гүйцэд гэж үзээгүй бололтой (Damdinsüren, 1997:63). “Лүйжин” гэдэг бол “биеийн өглөг” гэсэн утгатай төвөд үг бөгөөд тус зан үйлийг сүсэгтэн олны хүсэлтээр аливаа гай зэтгэр, саад тотгор, гэм хорыг зайлуулах зорилгоор манай сүм хийдүүдэд одоо ч гэсэн хийж байна. *Англи-монгол толь*-доо Ч.Бауден эл үгийг “нас барсны дараа хийх шарын шашны гүрмийн нэр” гэж тайлбарлажээ. Энэ зан үйлийг лам нараас асуувал ерийн үед ч хийдэг гэж хэлж байна. “Сүншиглэх” (тө. gzungs gzugs) буюу “тарни оршуулах” гэдэг зан үйлийг “enliven” буюу “амилуулах” гэж ерөнхий утгаар нь орчуулаад, “бурхан (зурмал, цутгамал, шуумал гэх мэт Д.Б) болон суварга дотор хийх тарни буюу тахилын эд зүйл” гэж тайлбарлажээ (Damdinsüren, 1997:7). Нөгөөтээгүүр, Ч.Бауден зарим тайлбартаа эргэлзсэн тухайгаа бас тэмдэглэсэн байна. Тухайлбал, “далхаа” (тө. dgra lha, мо. дайсны тэнгэр) буюу монголоор “сүлд тэнгэр” утгачилж орчуулдаг сахиусын нэрийг англиар “Horse God” буюу “Морины тэнгэр” гэж орчуулаад зүүлтэндээ “Enemy God” буюу “дайсны тэнгэр” байх магадгүй гэжээ (Damdinsüren, 1997:19). Тэгэхээр Ч.Бауден эл үгийн эхний орчуулгад эргэлзэж, зүүлтэнд оруулсан “Enemy God” гэсэн хөрвүүлгээ арай оновчтой гэж үзсэн бололтой. Ер нь орчуулагчдад эргэлзэх зүйл бишгүй тааралддаг. Тэр бүрийг нягтлан үзэж, магадалж байхыг Ч.Бауденгийн орчуулгын туршлага харуулж байна.

Ийнхүү монголын уран зохиол дахь шашин соёлын холбоотой үг хэллэг, нэр томъёог орчуулсан зарим жишээг нэгтгэн дүгнэвэл санскрит гаралтай монгол нэр томъёог англи хэлнээ санскрит бичвэрийг хуулбарлан буулгах, төвөд гаралтайг монгол дуудлагаар нь галиглах, төвдөөс нь үгчлэн буулгах, тайлбарлах зэрэг аргыг хослон хэрэглэсэн болохыг ажиглаж болох юм.

Буддын шашны нэр томъёог хэдэн зууныг дамнан орчуулж ирсэн манай монголчуудын арга туршлага гадаад судлаачдын анхаарлыг татаж байжээ. Үүний нэг тод жишээ бол монголчуудын зохиосон *Төвөд-Монгол дохионы бичгүүдийг* монгол болон төвөд толгойтой хэд хэдэн хэлний толь зохиохдоо ашиглаж байсан явдал юм. Тухайлбал, *Монгол-Орос-Франц толь* (О.Ковалевский 1844-1849, I-III боть), *Монгол-Орос толь* (К.Р.Голстунский 1883- 1895, I-III боть), *Төвөд-Герман толь* (Я.Шмидт, 1841)-ийг дурдаж болно. *Монгол-Англи толио* (1997) зохиохдоо Ч.Бауден дээрх толь бичгүүдээс ашиглахын сацуу буддын шашны холбоотой үг хэллэг, нэр томъёо зэргийг судалж, тайлбарлаж, гарал үүслийг тэмдэглэж, санскрит, төвөд нэр

томъёог латин үсгээр галигласан байгаа нь монгол хэлнээс англи хэлнээ орчуулга хийх хүмүүст чухал гарын авлага болж байгаа билээ.

Дүгнэлт

Аливаа улс үндэстний сэтгэлгээний онцлог хэл, соёл, шашин шүтлэгээр илрэх тул орчуулах зохиолын хэл, соёлыг сайтар судлах, шашин хоорондын ялгаа зөрөөтэй үг хэллэгийг хэрхэн яаж буулгах талаар эрэл хайгуул хийх нь үр дүнтэй болохыг орчуулагчдын арга туршлага харуулж байна. Францын зохиолч Виктор Хюго-гийн “Парисийн Гэгээн Мариагийн сүм” (фр. Notre-Dame de Paris) хэмээх зохиолын нэрийг “Парисын Дара эхийн сүм” гэж загалмайтны шашны шүтээнийг буддын шашинтны сүмээр сольж орчуулсныг Б.Ринчен шүүмжилсэн байдаг. Энэ бол өөр өөр шашны үзэл ойлголтыг хольж хутгаснаас үүдэлтэй буюу шашин соёлын ялгаа зөрөөг анхаараагүй, тэр талын мэдлэг дутсанаас үүдэлтэй ажээ. Өөрөөр хэлбэл, гадаад хэлний мэдлэгээс гадна шашин соёлын суурь мэдлэг чухал болохыг нэрт орчуулагчдын туршлага харуулж байна.

Ном зүй

- Дамдинсүрэн Ц (1959), Монголын уран зохиолын дээж бичиг зуун билиг оршвой.
- Лувсанцэрэн Г (2019), Буддын гүн ухааны сэтгэлгээ, Буддын гүн ухааны онол, түүхийн асуудлаас, төв үзэл төвшин бодлого, бүтээл туурвилын эмхэтгэл.
- Рерих Ю.Н (1975), Хэл зохиол судлал, Т-Х, fasc. 16. Орчуулсан Ц.Шагдарсүрэн.
- Сүхбаатар О. (2014), Монгол хэлэн дэх самгарди махбод, УБ. Соёмбо принтинг хэвлэлийн үйлдвэр.
- Үлгэрийн далай (2020), худам монгол бичгээс кирилл бичигт хөрвүүлэн оршил, тайлбар бичсэн Д.Бүрнээ, Д.Энхтөр, Удам соёл хэвлэх үйлдвэр.
- Bawden Ch (1997), Mongolian-English Dictionary, London and New York.
- Damdinsüren Ts (1997), Tales of an Old Lama, translated with Notes by C.R.Bawden From a Mongolian Text Recorded and Edited by Ts.Damdinsüren, Published by the Institute of Buddhist Studies, Tring, U.K.
- English- Mongolian Dictionary (2006), first edition, edited by Amarsanaa Luvsandorj, Oxford Monsudar publishing.
- Natsagdorj D (1976), Tears of a Venerable Lama, translated by De.Natsagdorji, УБ. “Орчуулгазүй”, МУИС, ШУС-ийн ЭШБ, 2020 №8 (529).
- Sutra of the Wise and the Foolish (1981), Translated from the Mongolian by Stanley Frey, Library of Tibetan works and Archives.